PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Kóborné Szabó Ágnes

Az Opus Fiorentinum egy magyarországi példája – Bakócz Tamás miseruhája az esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban

Doktori (PhD) értekezés

PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola

A doktori iskola vezetője:

Prof. Dr. Őze Sándor egyetemi tanár, az MTA doktora

Témavezetők:

Dr. habil. Szakács Béla Zsolt, egyetemi docens

Dr. Kiss Erika, művészettörténész, Magyar Nemzeti Múzeum

2025

Az esztergomi Főszékesegyházi Kincstár Bakócz-címeres miseruhája mára azon kevés liturgikus tárgyak egyike, ami az egykori bíboros, esztergomi érsek nagy mennyiségű vagyontárgya és templomi felszerelése közül fennmaradt.

A miseruhának azonban nemcsak az egykori környezete vált semmivé, de önmagában a tárgy is jelentősen átalakult, jelenleg az eredeti kazula „leszármazottjáról" beszélhetünk csupán. Az idők folyamán bekövetkezett változások során torzult a miseruha eredeti formája, ennek következtében a miseruha dekorációjának elrendezése, nagy valószínűséggel változott képeinek száma és az ábrázolások eredeti koncepciója is.

Más megfogalmazás szerint a miseruha kiszakadt eredeti kontextusaiból: a művészeti környezetből, amiben megszületett, a történeti kontextusból, ami létrehozta, abból a possessori környezetből, amiben funkcióval bírt, és nem utolsó sorban önmaga kontextusát is elvesztette, eredeti alkotóelemeinek organikus egységét.

Éppen ezért a Bakócz-miseruhával kapcsolatban felvetődő kérdéseket egy központi kontextus-keresés motiválta: a fenti kérdéscsoportok képezték a kutatás fő irányait, és ezek mentén szerveződik a dolgozat is, fókuszpontjában a ma megismerhető műtárggyal.

Az alábbiakban a kutatási módszerek és megközelítések szerint vázolom a felvetett kérdéseket, hipotéziseket és a kapott részeredményeket

I. Autopszia

A miseruha készítéstechnikai sajátosságainak, anyaghasználati paramétereinek vizsgálata kiemelkedően fontos volt a kutatás során. Kétszer tartottunk közvetlen tárgyvizsgálaton alapuló konzultációt, amelyen E. Nagy Katalin a tárgy textilrestaurátora, Járó Márta vegyész, Kiss Erika művészettörténész, társ-témavezető, és Perger Andrea textilrestaurátor vettek részt. Részben a korábbi restaurálás tanulságaiból és más részterületek vizsgálatából - mint például a tárgy fémfonalainak készítéstechnikája, vagy a címerben fellelhető kék színű selyematlasz-darab Raman-spektroszkópiás vizsgálata - alapján kívántam közelebb kerülni a miseruha hímzéseinek technikai részleteihez, hogy minél pontosabb képet kapjak az eredeti tárgy jellegzetességeiről, a készítés idejéről és körülményeiről.[1]
A közvetlen tárgyvizsgálat megfigyelései a miseruha egyes részeinek tárgyalásánál kitüntetett szerepet kaptak, minderre alább kitérek.

II. Fennmaradástörténeti kutatás

Forráskutatás

A Bakócz Tamás miseruhájaként ismert kazula a mai formájában 1880 óta biztosan az esztergomi székesegyház felszerelései között volt, ekkor jelent meg róla a ma ismert első fényképfelvétel Dankó József *Történelmi, műirodalmi és okmánytári részletek a főegyház kincstárából* című munkájában. Fennmaradástörténeti-szempontú kutatással kívántam feltárni a tárgy „életének" eddig (1880-ig) vezető útját annak érdekében, hogy az időközben bekövetkezett változásokat regisztráljam. Ennek nyomán rajzolódik ki az a történeti kontextus, amelyben Bakócz Tamás címerével ellátott tárgyakat egy korábbi liturgikus tárgyegyüttes maradványaként

[1] E. Nagy Katalin textilrestaurátorral 2018. áprilisában találkoztam, majd a személyes találkozót követően 2019. május 13-án dr. Járó Márta vegyésszel, dr. Kiss Erikával, a MNM Újkori Főosztályának főosztályvezetőjével, Perger Andreával, az Iparművészeti Múzeum textilrestaurátorával kiegészülve vizsgáltuk a tárgyat. Később telefonon egyeztettünk, és tisztáztuk a felmerülő kérdéseket. A tárgyvizsgálatot 2021. október 21-én folytattuk, és egyúttal fémfonal mintákat is vettünk elemzésre.

lehet kimutatni.[2] Mindezt több területre kiterjedő forráskutatással (kincstárleltárak, konzisztóriumi jegyzőkönyvek, gazdasági iratok, érseki hagyatékok) végeztem. A kutatás során az esztergomi főszékesegyházi kincstár leltáraiban (1528 és 1770 között) tizennégy liturgikus textilt tudtam kimutatni, amelyek egykor Bakócz Tamás bíborosi vagy érseki címerét viselték magukon. Ezek közül 1770-re már csupán öt tárgy van jelen a leltárakban, ugyanakkor egy címerrel nem jelzett miseruha leírása sok részletében megfelel a ma Bakócz-kazulaként ismert tárgy paramétereinek. Alapanyaga vörös alapon aranyszínű virágokkal ékes volt, „középütt kereszttel" díszítették, amelyen „kör formájú képekben különböző szentek képét" helyezték el; a keresztjét díszítő, kör formájú képek között két amforából kiemelkedő virágokat hímeztek, elöl pedig aranyszegélyből készült kereszt volt. A szöveg hozzáteszi:" nem nagyon használt, de régi." Mindezek alapján feltételeztem, hogy a ma Bakócz-miseruha néven ismert tárgy valamely korábbi fázisát, ebben a leírásban ismerhetjük fel a 18. század utolsó harmadában. Ha ezt elfogadjuk, akkor az 1770-es bejegyzés már az átalakított kazula jelenlétét rögzítette a leltárban. Sajnos a 19. századi leltárak rendkívül hiányos volta miatt azonban a fennmaradástörténeti kutatás 110 évvel (az említett fényképfelvétel időpontjáig, 1880-ig) adós marad.

A miseruha korábbi küllemére vonatkozóan ugyancsak a forráskutatás eredményeiből következtethetünk. A kincstár leltárai alapján összeállított diakrónikus tárgyleltár egyik tétele magában hordozza a mai kazula sok jellegzetességét, ezért hipotetikusan elgondolkodhatunk arról, hogy az eredeti tárgy leírásával van dolgunk: „Fehér miseruha aranyfonállal szőve, vörös vászonnal bélelve, elöl és hátul a nyolc apostol képével és az Angyali üdvözlettel, valamint leghátul alul Tamás érsek címereivel. Minden kelléke megvan" A szöveg, bár nem említ latin keresztet, az Angyali üdvözlet-jelenete minden bizonnyal egy horizontális elrendezésben mutatkozhatott meg, míg az apostolok alakjai függőleges irányban helyezkedhettek el. A szöveg továbbá többesszámban említi a bíborosi címert, ami megerősíti ennek jelenlétét az apostolok sorának lezárásaként.

A fentiek ismeretében nyolc apostolból álló szent közösséget kell feltételeznünk az eredeti kazula képi programjaként, amely nagy valószínűséggel több személyes vonatkozású utalást hordozott.

III. Miseruhák átalakítása – történeti megközelítés

A használatban lévő liturgikus textilek tanulmányozása során gyakran felbukkanó probléma azok korábbi átalakítása, a metamorfózis különböző fázisainak datálása, ezért a kazula formáját és szabását vizsgáló elemzést is végeztem.[3] Nagy szerepet játszottak ebben a korábbi restaurálás megállapításai és az említett tárgyvizsgálatok. Korábbi szakirodalomból ismert, hogy a Bakócz-miseruha szabása a 17. század második felét követő időszakban elterjedt itáliai-típusú átalakítás szabályszerűségeit követi.[4] A tény, hogy hímzett díszítései illesztékként épülnek be a miseruha formájába, egy korábbi tárgykontextus megbontására és „rekreációjára" utal, és megkérdőjelezi a jelenlegi alapszövet és a hímzések összetartozását. A tárgy mai formájából kiindulva, az esztergomi kincstár gyűjteményében lévő miseruha-állomány jellegzetességeit figyelembevéve (méret, szabásforma, szegélyek) kíséreltem meghatározni az átalakítás lehetséges

[2] A kutatás eredményét 2021-ben a Művészettörténeti Értesítő hasábjain tettem közzé: Szabó Ágnes: *Bakócz Tamás címerével ellátott tárgyak egykor az esztergomi főszékesegyházban. Táregyegyüttes rekonstrukció.* In: *Művészettörténeti Értesítő* 70 (2021) 305-341.

[3] Szabó Ágnes: *Size, Form and Function: Chasubles Past and Present in the Collection of the Cathedral Treasury of Esztergom* In: *Ars Decorativa* 35 (2021) 9-38.

[4] Csernyánszky Mária: *Az esztergomi Főszékesegyházi Kincstár paramentumai.* Budapest, 1933.46.

időpontját, segítségül hívva a kincstárra vonatkozó írott forrásokat is. Mindezek alapján feltételezem, hogy 1750 és 70 között történhetett a miseruha átalakítása.

IV. Lazúrhímzéses keresztek a középkori Magyar Királyság területén – tipológiai szemléletű kutatás

Az esztergomi miseruha hímzett dekorációja egy latin kereszt formába rendezett, tondóképekkel és köztük all'antica hímzéssel ellátott kereszt, ami különleges ötvözete az itáliai reneszánsz ízlését és technikai kifinomultságát magán viselő miseruha-dísznek, a kolonnának (azaz a hátoldalon egyszerű oszlop formában mutatkozó, hímzett dekorációnak) valamint a hímzett latin kereszteknek - ami a Magyar Királyságban sokkal elterjedtebb volt a középkorban - éppen ezért nagyon ritka.

A tárgy formájára és a hímzett kereszt típusára vonatkozó kutatásom kísérlet volt arra, hogy a közép-európai liturgikus hímzéseket tipológiai szemlélet segítségével értelmezzem és helyezzem el az európai összefüggésrendszerben. Ehhez nagy szükség volt a meglévő írott forrásokra (elsősorban leltárakra) és a fennmaradt tárgyanyag ismeretére és elemzésére. Az eredmények ismeretében két ma is meglévő miseruhát különítettem el, amelyek eltérően a korabeli itáliai használattól, hátoldalukon itáliai lazúrhímzéses kereszttel díszítettek a korabeli magyarországi használatnak megfelelően, és amelyek előfordulását (más lazúrhímzéses dekorációkkal együtt) a Magyar Királyság szabad királyi városaiban lokalizálhatjuk.

Véleményem szerint a 15. század utolsó negyede és a 16. század első negyede között létezett egy megrendelői igény, ami a helyi, kiemelkedően kvalitásos gyöngyhímzéses paramentumok mellett, az itáliai reneszánsz stílusjegyeit és formavilágát hordozó hímzésekkel díszített, elsőrangú liturgikus öltözékekkel látta el templomait.

(A kutatás egyben kimutatta a főúri és királyi mecenatúra elsőrendű szerepét a gyöngyhímzéssel és drágakövekkel díszített liturgikus öltözékek létrejöttében és elhelyezte a korábban is ismert, gyöngyhímzéssel borított főpapi méltóságjelvények tárgycsoportját a középkori Magyar Királyság textilművészetének történetében.)[5]

V. Itáliai lazúrhímzések és tondóképek

Munkámban európai lazúrhímzéssel készült liturgikus öltözékdíszek nagy korpuszából formai és stiláris szempontok miatt elsősorban az itáliai anyagra és annak kutatására fókuszáltam, ezen belül is a kutatás első felében főként Firenzére összpontosítottam. [6] A már említett technikai szempontú vizsgálódásaim mellett felvázoltam a készítéstechnikai szempontból analógiának tekinthető tárgyak szűk csoportját. (San Giovanni hímzések, Museo dell' Opera del Duomo, Firenze; Passerini ornátus, Museo Diocesano, Cortona; IV. Sixtus (1471-1484) és II. Gyula pápák (1503-1513) halotti miseruhája, Museo del Tesoro della Basilica di San Pietro, Róma; ún. Pietrasantai miseruha, Collegiata di San Martino, Pietrasanta).

A lazúrhímzéses tondókból felépülő és köztük ugyancsak lazúrhímzéssel készült dekoratív növényi díszítést alkalmazó itáliai miseruhák korpuszáról keveset tudni, ugyanakkor kulcsfontosságú jellegzetesség ez a Bakócz-kazulán. Olyannyira ritka

[5] Szabó Ágnes: *"(...) cariche de perle tanto argente non ha Milano, Cremona ne Ferrara insieme" Tessuti liturgici medievali ricamati da perle nel Tesoro della Cattedrale di Esztergom.* In: György Domokos (szerk.) Vestigia II Research – Documents Related to Hungary from Mantua, Modena and Milan. Verbum – Analecta Neolatina, XXIII, 2022/2, 391-414.

[6] Az itáliai tárgycsoport felkutatását a firenzei Kunsthistorisches Institut Könyvtárában végeztem, témavezetőm, dr. habil. Szakács Béla Zsolt javaslatára. Emellett sok itáliai gyűjteményben jártam, ahol elsősorban a korszak textil- és ötvösműveinek megismerésére törekedtem. Az utazásokat az MTA Isabel és Alfred Bader művészettörténeti kutatási támogatás tette lehetővé.

jelenség, hogy kutatásaim során a Passerini ornátuson kívül ebből az időszakból Itáliában négy másik darabot sikerült kimutatni (IV. Sixtus és II. Gyula pápák halotti miseruhája, a firenzei San Lorenzo bazilika X. Leó pápa (1513-1521) által megrendelt öltözékei, és az ún. Armellini miseruha, amely szintén X. Leó pápaságának időszakában készült). Az így körvonalazódó tárgycsoport egyértelműen a pápai udvar megrendelői környezetét tárja elénk. Úgy vélem, hogy a tondóképekkel hímzett reneszánsz öltözékek olyan speciális „disegno"-val bíró ruhák voltak, amelyeket a szemlélő egyértelműen azonosított a származási helyével. IV. Sixtus halotti miseruhája nyomán ennek az identitásnak a fókuszpontja a Della Rovere pápa udvarában, illetve a tondóképes öltözékek identitásában, szimbolikájában őt követők körében keresendő. A fenti gondolatmenetet követve feltételezem, hogy a tondóképek alkalmazását a keleti rítus öltözékei inspirálták, melyben nagy szerepe volt Giovanni Bessarione (1403-1472) konstantinápolyi pátriárkának, Róma püspökének és környezetének.

VI. Stílus

A művészettörténeti összefüggésrendszer vázolása hímzések esetében összetett feladat, hiszen kézműves munkáról lévén szó, több mesterség komplex alkotásai. Annak érdekében, hogy közelebbről megismerjem a firenzei hímzéseket előkészítő sablonok műfaját az Uffizi grafikai gyűjteményében tanulmányoztam Raffellino del Garbo, a firenzei reneszánsz művészet egyik legfontosabb előkészítő kartonokat és vázlatrajzokat is készítő mesterének életművét. Raffaellino del Garbo alkotói karakterével kapcsolatban a kutatás egyetért abban, hogy Filippino Lippi, Botticelli, Perugino és Pinturicchio festészetének jellegzetességei mind felismerhetők a munkáiban.

A Bakócz-kazula tondóinak alapos stiláris elemzése és a fenti mesterek vonatkozó műveinek összehasonlító elemzése egyértelműsíti, hogy az esztergomi hímzések rajzi kvalitása nem egységes. Az esztergomi miseruha hímzéseinek stílusát a dolgozatban elvégzett elemzés során az 1500-as évek első évtizedében, a peruginói hagyomány folytatóinak körében, elsősorban Pinturicchio által képviselt stíluselemekben véltem viszontlátni.

VII. Bakócz Tamás miseruhája

A miseruha képi programja és a pápai udvarra utaló jellegzetességei miatt, illetve pápai udvar környezetéhez kötődő személyek nyomán fennmaradt darabok okán feltételezem, hogy a miseruha ajándékozás útján kerülhetett az első tulajdonosához, és nem tartom valószínűnek, hogy ügynökök által, közvetlen megrendelés révén érkezett volna Magyarországra. Véleményem szerint az eddig a szakirodalomban is élő elképzelésnek megfelelően, Bakócz Tamás esztergomi érsek (1498-től) bíborosi (1500. szeptember 28.), vagy konstantinápolyi pátriárkává történt kinevezése (1507. október) szolgáltatott alkalmat a miseruha ajándékozására.[7] Ez utóbbit a hímzések stílusa is alátámasztja.

[7] Fraknói 1902, 259; 277.